

Надія Шербак,

*доктор історичних наук, професор
професор кафедри конституційного,
адміністративного та міжнародного права
Київського інституту інтелектуальної
власності та права Національного
університету «Одеська юридична академія»
ORCID 0000-0002-4636-9546
<https://doi.org/10.37374/2019-36-03>*

УДК 340:352 (477.4)

Особливості діяльності адміністративно-судової влади в українських правобережних губерніях у другій чверті XIX ст.

Діяльність місцевої адміністративно-судової влади в українських губерніях, що входили до складу Російської імперії, розглядалась ще у дорадянський період у працях О. Андрієвського, А. Градовського, М. Варадінова та ін. [1]. Досліджується вона й сучасними вітчизняними вченими [2].

Метою даної статті є аналіз особливостей функціонування адміністративно-судової влади у Правобережній Україні у другій чверті XIX ст. в період правління Миколи I.

Упродовж кількох десятиліть після приєднання до Російської імперії земель колишньої Речі Посполитої, у тому числі і правобережних українських, там ще продовжували діяти джерела права польсько-литовського походження, серед яких були сеймові постанови, князівські і королівські привілеї та грамоти, а також окремі їх

збірники і статuti. Переважно зберігалася чинність тих нормативно-правових актів, які закріплювали виключні права шляхти, регламентували діяльність її станових установ, визначали засади функціонування міського самоуправління.

Процес введення російської системи судоустрою активізувався з вступом на престол Миколи I, за якого у правобережних українських губерніях був встановлений такий порядок функціонування судової системи, який був характерний для всієї території Російської імперії. І приводом до початку таких кардинальних дій стало польське повстання 1830-1831 рр., яке, розпочавшись у Варшаві, поширилось і на Правобережну Україну.

Повстанський рух охопив Подільську та Київську губернії. Виступи відбулися у Вінницькому, Брац-

лавському, Ольгопільському повітах Подільської губернії, південній частині Київщини. Серед активних учасників антіросійських виступів була шляхта Володимир-Волинського, Луцького, Дубенського та Ровенського повітів Волинської губернії. В ряди повстанців вливалися вихованці місцевих гімназій та повітових шкіл, зокрема чимало випусників Барської василіанської школи та Вінницької гімназії. Активну участь у повстанні взяла частина католицьких та уніатських священно- і церковнослужителів Правобережжя України.

Про участь католицьких костьолів й монастирів у польському повстанні згодом рапортували генерал-губернатору В. В. Левашову представники місцевої влади. Зокрема, подільський губернатор у листі від 12 вересня 1831 р. повідомляв, що влітку 1831 р. було виявлено вогнепальну та холодну зброю у Летичівському домініканському костьолі. Волинський губернатор наводив цілий перелік монастирів, які допомагали повстанцям. Це були у Ровенському повіті Домбровицький піарський монастир, в місті Овручі - домініканський і василіанський монастирі, у Кам'янецькому повіті - Почаївський монастир. Серед духовних осіб, які приймали участь у повстанні, губернатор називав Северина Куликовського, Людвіга Єржиковського, Бродовича, Шалевича та Порембського, які виготовляли зброю для повстанців. Загалом у повстанських діях взяли участь близько 6 тис. повстанців, зокрема, у Волинській губернії – 2332, Київській – 1135, Подільській – 2522 чол. [3, с. 294; 4, с. 115] Звичайно, ці дані з «Алфавітних списків», що були згодом складені в канцелярії київського генерал-губернатора, є далеко неповними. У ході повстання польська шляхта намагалась заручитись й підтримкою місцевого селянства. Однак українське селянство не підтримало гасла повстанців відродження «історичної Польщі». Небажання польської шляхти, яка зосередила у своїх руках керівництво повстанцями, поступитися

своїми становими привілеями заради відновлення польської державності й вирішити гострі соціальні проблеми, свідчило про обмеженість польського шляхетського руху. Всі його представники були єдині у тому, що українські, білоруські та литовські землі – це «історичні» землі Речі Посполитої. З огляду на це гасло «За вашу і нашу свободу», висунуте на початку 1831 р. польською шляхтою, по суті втрачало свій сенс щодо зазначених народів.

Польське повстання 1830-1831 рр. зазнало поразки. Однак конфіскація частини польських маєтків, проведена після його придушення, не похитнула польське домінування у Правобережній Україні, оскільки право власності на землю в регіоні у зазначений період належало майже виключно полякам. Тому, як слушно зауважив професор Сорбонни Д. Бовуа, в той час на Правобережжі стосунки «...між поляками і українцями – це були найчастіше відносини між панами і кріпаками». [5, с. 71] Українські селяни перебували у кріпосній залежності від польських панів, серед яких виділялися великі родини магнатів Потоцьких, Браницьких, Сангушків та ін. Архівні матеріали містять переконливі факти жорстокого поводження власників та їх управителів з кріпаками і невдовзі у боротьбі з польським впливом імперський уряд намагався використати це соціальне протистояння. Зокрема, у 1837 р. Комітет у справах Західних губерній, що був утворений у 1831 р., вимагав від губернаторів призначення спеціальних чиновників та поліцейських для розгляду скарг від селян, які належали польським поміщикам чи католицькому духовенству. І в подальшому Правобережна Україна стала ареною гострого протистояння польського і російського впливів, історичного досвіду та традицій державного життя.

Наслідком польського повстання стало створення у 1832 р. Канцелярії київського військового губернатора та генерал-губернатора подільського і волинського. Три губернії, об'єднані

під загальним керівництвом генерал-губернатора, отримали офіційну назву Південно-Західний край. Були внесені зміни в управління самих губерній. Губернські та повітові органи були приведені у відповідність з великоросійськими. Всі присутственні місця, посадовці і чиновники державних установ та органів влади почали іменуватися так само, як відповідні державні інституції і їх посадові особи у великоросійських губерніях. Перші департаменти Головних судів були перейменовані у кримінальні палати, голови яких виключно призначалися, (а не, як раніше, обиралися шляхтою) з обов'язковим затвердженням їх імператором. [6] Радники в губернських правліннях, казенних і судових палатах призначалися відповідними міністерствами після узгодження з військовими губернаторами. Судові органи Правобережжя стали повністю підконтрольними російській владі.

Було припинено діяльність міських (городських) судів у повітових містах трьох правобережних губерній. Незакінчені справи, які перебували у їхньому провадженні, передавалися до розгляду у повітові земські суди.

Право призначати на посади земських справників, земських засідателів, городничих та поліцмейстерів отримали губернські правління за поданням кандидатур губернаторами. [7] Для заохочення чиновників, які обіймали ці посади, їм призначався подвійний розмір утримання (а справники додатково отримували ще по 500 руб. на роз'їзди).

Через кілька місяців іменним указом Миколи I від 11 січня 1832 р. було скасовано посади підкоморіїв, коморників, возних і хорунжих. [8] Їх обов'язки тепер входили до кола повноважень земських, повітових судів та інших судових органів. Іменний указ, даний Сенату від 4 грудня 1840 р. затверджував штат повітових судів у правобережних губерніях. [9] Правосуддя у повітовому суді здійснювали суддя, два засідателі від дворянства і засідателі, якого призначав губернатор. Указ від 25 червня

1832 р. зобов'язував при розгляді кримінальних та проведенні слідчих дій у всіх західних губерніях керуватися тільки російськими законами. Лише в окремих випадках, коли вони виявляються «дійсно недостатніми для вирішення представлених обставин», дозволялось використовувати норми Литовських Статутів і польських конституцій. [10]

Призначення київським генерал-губернатором Д. Г. Бібікова у 1838 р. стало поворотним моментом у боротьбі з польським впливом. Серед перших заходів генерал-губернатора – заборона римо-католицькому духовенству тілесно карати своїх селян, і в подальшому такі справи передавалися до судового розгляду. Католицьке духовенство зобов'язувалося будувати та ремонтувати місцеві православні храми.

У 1839 р. новий генерал-губернатор виступив з пропозицією перевести селян на оброк з метою захисту їх від поміщика або посесора-поляка та єврея-орендаря. Однак цей проект зустрів опозицію в міністерстві державних маєтностей, яка вважала, що поміщицькі селяни не спроможні до відбування грошової повинності. В подальшому зазначений проект все ж таки отримав силу закону і поширився на державних селян.

Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков з самого початку своєї діяльності активно фіксував інформацію про зловживання польських поміщиків над кріпаками, використовуючи її згодом в боротьбі з польською шляхтою. У правобережних українських губерніях за його вимогою кримінальними палатами були складені списки про такі зловживання за три роки (1838-1840). [11, 12, 13] А у вересні 1839 р. Бібіковим був розісланий «Проект пропозицій повітовим предводителям дворянства», де говорилося про виявлені владою великі зловживання і в якому предводителів польської шляхти закликали до стеження за порядком. Цей текст був поширений і серед справників та повітових начальників поліції.

А з серпня 1841 р. Комітет у справах Західних губерній на своїх засіданнях розглядав звіт Д.Бібікова про зловживання польських поміщиків у краї. Для послаблення соціально-економічних позицій польської шляхти у 1847-1848 рр. на Правобережжі за ініціативою київського генерал-губернатора була проведена інвентарна реформа, яка безпосередньо розроблялась в його канцелярії.

Зазначимо, що питання про введення обов'язкових інвентарів у Південно-Західному краї було вперше піднято у 1840 р. міністром державних маєтностей П. Д. Кисельовим. У підсумку було намічено ряд заходів для введення інвентарів, які були ухвалені імператором. Призначався термін введення інвентарів з 1 вересня 1840 р., а в серпні 1840 р. були введені обов'язкові інвентарі в маєтках взятих під опіку. Щодо введення їх у поміщицьких маєтках – то з'ясувалось, що зробити це не так просто і пройшло ще декілька років, перш ніж місцева влада змогла приступити до реалізації своїх планів. У квітні 1844 року в губерніях: Віленській, Гродненській, Рівненській, Мінській, Вітебській, Могилівській, Київській, Волинській і Подільській були створені губернські комітети для розгляду і складення таких інвентарів. До складу комітетів, кожен з яких очолював губернатор, увійшли: губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, губернський прокурор, чиновник з канцелярії генерал-губернатора, повітовий предводитель дворянства та відомі поміщики. Комітети мали зібрати наявні у поміщиків інвентарі, розглянути та доповнити, а при відсутності таких – самі їх підготувати. Зазначимо, що процес підготовки та впровадження інвентарів у литовських, білоруських та правобережних українських землях мав свої особливості. Зокрема, інвентарі в литовських губерніях вводились поступово, в міру їх затвердження у 1845, 1846 і в 1847 рр. У білоруських губерніях введення інвентарів викликало сильний спротив польських

поміщиків. Тому довелось відмовитися від введення їх у дію. І лише згодом після обговорення проекту змін інвентарних правил у березні 1855 р. Державною радою, яка виокремила питання про інвентарні правила в литовських губерніях, у травні того ж року були затверджені загальні начала інвентарів для білоруських губерній.

У канцелярії київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова були розроблені зразки інвентарів для маєтків краю, які після розгляду і внесення окремих змін були затвердженні Миколою I 26 травня 1847 р. під назвою «Правила для управління маєтками за затвердженими для них інвентарями в Київському генерал-губернаторстві». На їх підставі згодом склалися уставні грамоти, де мали бути визначені постійні поземельні відносини між кожним поміщиком і «тимчасовозобов'язаними» селянами.

Пізніше за ініціативою місцевої адміністрації Правила 26 травня 1847р. були дещо змінені і 29 грудня 1848 р. Миколою I була затверджена їх нова редакція. На підставі цієї редакції були змінені інвентарі складені раніше. Однак для цього губернським інвентарним комітетам знадобилось ще чотири роки. У вересні 1852 р інвентарі були затверджені київським генерал-губернатором і вже після цього вони з додаванням Правил 29 грудня 1848р. були розіслані поміщикам через повітових предводителів дворянства.

Крім інвентарної реформи на підставі клопотання Д. Г. Бібікова у жовтні 1848 р. було прийнято узаконення, за яким генерал-губернатор мав право контролю над судовими процесами у справах з приводу зловживання поміщицькою владою над селянами, а з серпня наступного року йому ввірялося накладання опіки без традиційного розгляду цих питань у дворянських зібраннях на ті маєтки, власники яких жорстоко поводитися з своїми селянами.

Зазначимо, що після відставки Д. Бібікова польські магнати, які не

могли змиритися з обмеженням їх прав, почали звертатися до нового генерал-губернатора І. Васильчикова з проханнями та скаргами. Новий київський генерал-губернатор видав доповнення до «Інвентарних правил», які, за оцінкою Н. Полонської-Василенко, фактично їх паралізували [14, с. 303].

Проводячи активний курс на русифікацію Правобережжя, генерал-губернатор Д. Г. Бібіков ініціював створення установ, які б його ідеологічно обґрунтовували. Аби переконати громадськість у легітимності урядових дій, він здійснив ряд заходів, що мали сформулювати суспільну думку про відновлення історичної справедливості стосовно Правобережжя. Сам генерал-губернатор не мав сумнівів у тому, що впроваджує «слияние Западно-русского края с древним отечеством». У той період особливого зацікавлення історією Д. Бібіков переконав київських вчених-істориків надати створюваному ними історичному товариству статус державної установи під назвою «Временная комиссия для разбора древних актов в Киеве». Заснована 1843 р. при канцелярії генерал-губернатора, «Временная комиссия» розпочала активну евристичну діяльність, здійснюючи

публікацію джерел з української історії, зокрема, літописів С. Величка, С. Граб'янки та ін. Однак, в офіційних урядових планах діяльність Київської археографічної комісії переслідувала передусім політичну мету – довести, що Правобережжя є «истинно-русским краем». Ця програма реалізувалась, зокрема, виданням томів «Архива Юго-Западной России». Своїми зібраннями Комісія започаткувала створення Київського центрального архіву давніх актів, що був відкритий 1852 р.

Отже, створення у 1832 р. посади київського, подільського і волинського генерал-губернатора, що об'єднувала під загальним керівництвом три губернії, стало важливим етапом на шляху боротьби з польським впливом, залишками державного устрою та законодавством Речі Посполитої. Вносились зміни в управління самих губерній. Губернські та повітові органи приводились у відповідність з великоросійськими. Було докладено багато зусиль для того, щоб у правобережних українських губерніях встановити таку ж систему судових органів, яка діяла на всій території Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Градовский А. Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России / Собр. соч. Т.1. СПб., 1899; Варадинов Н. История Министерства Внутренних Дел. В 8 т. СПб., 1858 - 1863; Громачевский С. Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. СПб., 1904 та ін.
2. Посохов С. И., Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. 2-е изд., исп. и доп. Харьков: Акта, 1996; Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. К., 1998; її ж: Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. К., 2005.
3. Запшкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі з найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002 .
4. Дьяков В. А., Зайцев В. М., Обушенкова Л. А. Социальный состав участников польского восстания 1830-1831 гг. Историко-социологические исследования (на материалах славянских стран). М.: Наука. 1970. С.19-168.
5. Бовва Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863 рр.): Пер. з франц. К.: Інтел, 1996. 415с.

6. *Полное собрание законов Российской империи. 2-е изд. СПб., 1853. Т. VI. № 4894.*
7. *Полное собрание законов Российской империи. 2-е изд. СПб., 1853. Т. VII. № 5124.*
8. *Полное собрание законов Российской империи. 2-е изд. СПб., 1853. № 5068.*
9. *Полное собрание законов Российской империи. 2-е изд. СПб., 1853. Т. XV. № 14016.*
10. *Полное собрание законов Российской империи. 2-е изд. СПб., 1853. Т. VII. № 5459.*
11. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 442. – Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Опис 1. Спр. 2808.*
12. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 442. – Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Опис 1. Спр. 3127.*
13. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 442. – Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Опис 131. Спр. 110.*
14. *Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Т. 2. К.: Либідь, 1995. 589 с.*

Щербак Н. О. Особливості діяльності адміністративно-судової влади в українських правобережних губерніях у другій чверті XIX ст.

Висвітлюються особливості діяльності адміністративно-судових органів влади у правобережних українських землях у другій чверті XIX ст. Проаналізований процес введення в регіоні російської системи судоустрою, що активізувався за Миколи I після придушення польського повстання 1830-1831 рр., коли встановлювався такий порядок функціонування судової системи, що був характерний для всієї території Російської імперії.

Ключові слова: генерал-губернатор, губернатор, губернське правління, інвентарна реформа, Київське генерал-губернаторство, Російська імперія, правобережні українські землі.

Щербак Н. А. Особенности деятельности административно-судебной власти в украинских правобережных губерниях во второй четверти XIX в.

Освещены особенности деятельности административно-судебных органов власти в правобережных украинских землях во второй четверти XIX в. Проанализирован процесс внедрения в регионе общеимперской системы судебных учреждений, который активизировался в период правления Николая I после подавления польского восстания 1830-1831 гг., когда устанавливался тот порядок функционирования судебной системы, который был характерный для всей территории Российской империи.

Ключевые слова: генерал-губернатор, губернатор, губернское правление, инвентарная реформа, Киевское генерал-губернаторство, Российская империя, правобережные украинские земли.

Shcherbak N. Features of the activity of the administrative-judicial power in the Ukrainian right-bank provinces in the second quarter of the XIX century

The peculiarities of the activity of administrative-judicial authorities in the right-bank Ukrainian lands in the second quarter of the 19th century are highlighted. The process of introduction into the region of the Russian judicial system, which was activated under Nicholas I after the suppression of the Polish uprising of 1830-1831, when the order of functioning of the judicial system, which was characteristic of the whole territory of the Russian Empire, was analyzed.

It is noted that the creation in 1832 of the post of governor general of Kiev, Podolsk and Volyn, uniting under the general leadership of the three provinces, was an important step in the fight against Polish influence, the remnants of state system and the legislation of the Commonwealth. Changes were made to the management of the provinces themselves. The provincial and county authorities were aligned with the Greater Russian ones. A great deal of effort was made to establish in the right-bank Ukrainian provinces the same system of judicial authorities that was in place throughout the Russian Empire.

It is shown that in order to weaken the socio-economic position of the Polish gentry, in 1847-1848, an inventory reform was carried out on the Right Bank of Ukraine at the initiative of the Governor-General of Kiev, which was developed directly in his office. The process of preparation and implementation of inventory is analyzed.

It is noted that in addition to the inventory reform, on the basis of the petition of DG Bibikov, in October 1848, a decree was passed, under which the governor-general had the right to control the lawsuits over cases of abuse of the peasant power by the landlords, and he was entrusted with the imposition guardianship without consideration of these issues in noble assemblies on those estates whose owners abused power.

While conducting an active course on the Russification of the Right Bank, Governor-General D.G. Bibikov initiated the creation of institutions that would ideologically justify him, and made a lot of efforts to achieve a political goal - to convince society that the Right Bank of Ukraine is a "true Russian land".

Key words: Governor-General, Governor, Governorate, Inventory Reform, Kiev Governor-General, Russian Empire, Right-Bank Ukrainian Lands.

